

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

АЙГЮН ХАНОГЛАН ГЫЗЫ ИСАЕВА

**ТИПОЛОГИЯ СЛОГОВЫХ СТРУКТУР В РУССКОМ,
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

5714.01 – Сравнительно-историческое
и сравнительно-типологическое языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

Баку – 2015

**Работа выполнена на кафедре современного русского языка
Бакинского славянского университета**

Научный руководитель: *доктор филологических наук, профессор*
Тамилла Гасан гызы Мамедова

Официальные оппоненты: *доктор филологических наук, профессор*
Атамоглан Али оглу Гасанов

доктор филологических наук, доцент
Лейла Орхан гызы Везирова

Ведущая организация: **Кафедра общего языкознания
Азербайджанского университета языков**

Защита состоится « ___ » _____ 2015 г. в « ___ » часов на заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора наук и доктора философии по филологическим наукам при Бакинском славянском университете по адресу: AZ 1014, г.Баку, ул. С.Рустама, 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ

Автореферат разослан « ___ » _____ 2015 г.

Ученый секретарь
Диссертационного совета Д.02.071
доктор философии
по филологическим наукам, доцент

Н.Р.Мугимова

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы исследования. Выявление специфики лингвистической природы просодических единиц является объектом исследования многих отечественных и зарубежных языковедов. Слог является одной из просодических единиц в различных языках мира. Известно, что все слова в произносительном плане можно разделить на слоги. Слог – это наименьшая произносительная единица, которая не может быть дальше разложена, как бы наша речь не замедлялась. Необходимо иметь в виду, что слог неразложим только с произносительной точки зрения. На слух же слоги могут быть разложены на отдельные звуки. Деление слога на отдельные звуки является результатом лингвистического анализа, а не артикуляционного. Обычно под слогом понимается сочетание звуков и не потому, что это единственный вид слога, а потому, что это самый распространенный его тип. Практически разделение речи на слоги ни для кого не представляет затруднений. Например, носители различных языков определяют, что в слове *точка* – два слога, а в *картинка* – три слога; *səhərdən* (с утра) – три слога, *kitab* (книга) – два слога; *poet* (поэт) – два слога, *tomato* (помидор) – три слога. Но ответ на вопрос, где проходит граница слого-раздела в словах трех разносистемных языков (русского, азербайджанского и английского) будет неоднозначным. В фонетическом строе названных языков вопрос слога, его сущности, а в особенности вопрос определения границы слогоделения является одним из трудных и спорных. Это объясняется тем, что слог не имеет смысла и является только произносительной единицей, связанной с деятельностью артикуляционных движений органов речи. В результате этого слог выступает как акустическое единство.

Вопрос о фонетической структуре слога является одним из дискуссионных и представляет интерес с разных точек зрения. Между тем пока еще нет такой исследовательской работы, которая могла бы обеспечить непротиворечивое описание проблемы слога и слогоделения. Актуальность темы обуславливается недостаточной разработанностью проблемы слога и слогоделения, наличием множества точек зрения на данную проблему, отсутствием однозначного осмысления структуры слога, а также отсутствием чётких критериев определения границ слога. Поэтому рассмотрение структуры слога в разносистем-

ных – русском, английском и азербайджанском языках в сопоставительном плане приобретает особое значение.

Степень разработанности темы. К вопросам минимальной проносительной единицы – слога – в любом конкретном языке обращаются во многих лингвистических исследованиях, касающихся фонетико-фонологического уровня, поскольку слог в артикуляторном отношении является основной единицей звуко-фонемной структуры слова. Существующие в языках различные точки зрения на слог и различные теории слогаделения и слогаобразования повлияли на выбор темы нашего исследования. К этой проблеме на материале одного или двух языков обращались многие языковеды. Лингвистическому анализу структуры слога на материале одного или в сопоставительном плане двух языков, ставших классическими трудами по фонетике и фонологии, были посвящены работы ученых-языковедов Л.В.Щербы, А.А.Реформатского, Г.П.Торсуева, А.А.Гасанова, Т.Г.Мамедовой, Р.С.Мамедова и др. Что же касается рассмотрения типологии слоговых структур в трех разносистемных языках – русском, английском и азербайджанском – то это, пожалуй, не исследованный пласт названной тематики.

Объектом исследования являются слоговые структуры русского, английского и азербайджанского языков.

Предмет исследования – это выявление алломорфизма и изоморфизма различных типов слогаделения в лексике трех разносистемных языков.

Цель исследования – выявить существующие типы слогов в данных языках, определить их типы в зависимости от позиции в слове, а также определить сходство и различие в фонетических структурах слогов русского, английского и азербайджанского языков.

Задачи исследования. Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие основные задачи:

1) изучить лингвистическую литературу, освещающую фонетическую структуру слога в русском, английском и азербайджанском языках;

2) для определения типологии слога в трех разносистемных языках сопоставить фонетико-фонологические системы данных языков;

3) определить изоморфизм и алломорфизм слогаделения в русском, английском и азербайджанском языках;

4) разработать принципы описания слоговых структур в сопоставляемых языках.

Методологическая основа исследования. Методологической основой исследования являются положения диалектики о сущности взаимосвязи языка и мышления, языка и речи, единства формы и содержания, а также положение организации элементов в структуре языка.

Методы исследования. В процессе исследования были использованы метод непосредственного наблюдения и комплексного описания языкового материала, описательный, сопоставительный и статистический метод анализа.

Материал исследования. Материалом для исследования явились слова русского, английского и азербайджанского языков и их формы, извлеченных из орфографических словарей названных языков, на базе которых и была составлена картотека, насчитывающая более 4500 единиц.

Научная новизна исследования. Типология слога и слоговых структур были объектом рассмотрения во многих диссертационных исследованиях. Однако сопоставительному анализу подвергались обычно два языка: русский и азербайджанский, русский и английский, азербайджанский и английский. В нашей работе сопоставительному лингвистическому описанию подвергается фонетическая структура слога в словах и их формах трех разносистемных языков – русского, английского и азербайджанского. Ранее системный анализ слогов и слогаделения в трех выше названных языках не рассматривался. Следует добавить, что системный анализ слоговых структур в сопоставляемых языках представлен с учетом начала, середины и конца минимальных произносительных единиц, что выявляет степень сходства и различия в слоговых структурах названных языков.

Теоретическая значимость диссертации. Основные выводы диссертации в определенной степени обогатят теоретическую базу фонетических процессов, происходящих в сопоставляемых языках. Свое дальнейшее развитие получают такие вопросы, как определение общefonетического положения о слогоразделе и слогаделении русского, английского и азербайджанского языков. Полученные в ходе исследования данные могут быть использованы в экспериментально-фонетическом исследовании иностранного акцента и для дальнейшего продолжения исследования звукового строения слов и высказываний.

Практическая значимость исследования. Значение диссертации в целом заключено в решении вопроса о границах слогоделения в трех языках (русском, английском и азербайджанском). Полученные результаты исследования могут быть использованы при изучении английского, русского и азербайджанского языков, поскольку слог – это наименьшая произносительная единица. Принципы сопоставительного анализа слоговой структуры трех языков могут способствовать лучшему усвоению этих языков на начальном этапе их изучения.

На защиту выносятся следующие положения:

1. В современном языкознании не существует единой концепции слога. Разделение речи на слоги не вызывает затруднений, но выяснение сущности слога и определение его границ является одной из трудных проблем фонетики.

2. Слог является сложным фонетическим образованием, как в артикуляторном, так и в слуховом восприятии. Количество слогов в разных языках характеризует особенности звуковой структуры слов и их форм в этих языках. Слог является произносительной единицей и носителем таких просодических элементов, как ударение, тон и интонация.

3. В исследовании слога существует два основных направления: 1) изучение фонетической структуры слога; 2) вопросы, касающиеся определения границ слогоделения. Трудность проблемы слога заключается в том, что эти два вопроса тесно взаимосвязаны. В русском, английском и азербайджанском языках разделение слова на слоги не влияет на семантику слова. Но во всех этих языках наблюдается определенное влияние морфологической структуры слова на слогоделение, хотя последнее не обуславливается делением слова на морфемы.

4. Определение границ слогоделения в сопоставляемых языках должно быть четко обозначено и объяснимо с точки зрения различных теорий слога. Сопоставительная характеристика слоговых структур в этих трех языках представлена при распределении слогов по типам. Различия в слоговой структуре исследуемых языков обнаруживаются в аллофоническом варьировании гласных и согласных фонем этих языков.

Материалы диссертации могут быть использованы на семинарских занятиях и спецсеминарах по фонетике современного русского, английского и азербайджанского языков, а также при составлении лабораторных работ и учебных пособий.

Апробация диссертации. Основные положения диссертации докладывались на международных и на межвузовских республиканских научных конференциях, а также изложены в 11 опубликованных статьях. Диссертация обсуждена на совместном заседании кафедры современного русского языка педагогического факультета и кафедры иностранных языков Бакинского славянского университета.

Структура и объем диссертации. Цель и задачи исследования обусловили структуру и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы. Общий объем диссертации 129 страниц.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Во **Введении** обосновывается актуальность темы диссертации, определяются цель, задачи и методы исследования, раскрывается научная новизна, отмечается теоретическая и практическая значимость работы, представляются положения, выносимые на защиту.

Первая глава диссертации носит название «Теоретические основы исследования структуры слога в русском, английском и азербайджанском языках» и состоит из трёх параграфов.

В первом параграфе рассматриваются проблемы слога и освещаются принципы слогаделения в русском языке. Одной из важнейших единиц звукового строя языка является слог. Слог – минимальная произносительная единица, т.е. самый краткий отрезок, который можно выделить при анализе артикуляционных движений речи. В. Гумбольдт писал: «Слоги образуют звуковое единство, но становятся словами тогда, когда получают значение... В слове всегда наличествует единство звука и понятия»¹.

В современном языкознании нет единой концепции слога. Деление речи на слоги не вызывает затруднений, но выяснение его сущности и определения границ является одной из трудных проблем фонетики. В изучении слога существуют два основных вопроса: 1) изучение фонетической структуры слога; 2) определение границ слогаделения. Трудность проблемы заключается в том, что эти два вопроса

¹ Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч.1. М.: Учпедгиз, 1960, с. 108.

тесно взаимосвязаны. «Слог не является носителем значения, а выступает лишь результатом физиологической последовательности движений артикуляционных органов, дающих определенный акустический результат»¹.

Проблеме слога и слогоделения в русском языке посвящены работы таких известных русистов, как Л.В.Щерба, М.В.Панов, И.Г.Милославский, Г.М.Богомазов, Л.Р.Зиндер, А.А.Реформатский, С.М.Толстая, В.Н.Топоров, Н.И.Федоров, Л.Л.Буланин, М.И.Матусевич, А.А.Гасанов, Т.Г.Мамедова, Р.С.Мамедов и др.

В диссертации рассматриваются различные теории, объясняющие сущность слога и слогоделения.

1. Со времен античности существует мнение, что слог определяется наличием гласной, т.е. сколько гласных, столько и слогов.

2. Экспираторная теория (Меркель, Сторм и др.) определяют слог как группу звуков, произносимых одним выдохательным толчком. Границей между словами является момент самого слабого выдоха. Экспираторная теория подвергалась критике с разных сторон. Выяснилось, что одним выдохательным толчком можно произнести несколько слогов.

3. Теория имплозии/эксплозии. Эта теория основана на различных артикуляциях, точнее, смыканиях и размыканиях, наблюдаемых во время речи. Смыкание – это имплозия, а размыкание – это эксплозия. По поводу этой теории Ф. де Соссюр писал, что «при переходе в звуковой цепочке от имплозии к эксплозии возникает особый эффект, являющийся показателем слогораздела»².

4. В дальнейшем теория имплозии/эксплозии была развита в теорию мускульного напряжения (М.Граммон, Л.В.Щерба и др.). Согласно этой теории, речевой поток произносится с последовательными усилениями и ослаблениями звукового ряда. Часть речевого потока, начинающаяся с усиления и кончающаяся ослаблением, называется слогом. В его вершине (иначе центре) есть звук, называющийся слогаобразующим (или слоговым), который может быть продлен. По этой теории Л.В.Щерба определил несколько типов согласных. Это сильноначальные, сильноконечные и двухвершинные согласные, которые помогли облегчить определение структуры слога. Сильноначальные

¹ Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. М.: Просвещение, 1976, с. 176.

² Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. М.: Прогресс, 1977, с. 92.

согласные – это те, у которых напряжение в начале сильное, а в конце слабое (*ус, рад, боб* и др.). Сильноконечные согласные – это те, у которых конец сильнее начала (*та, ссора, ввоз* и др.). А двухвершинные согласные представляют собой сочетание сильноначальных с сильноконечными (*ван-на, вил-ла, труп-на* и др.). Граница слога проходит между двухвершинными согласными в момент наибольшего ослабления напряжения¹. Двухвершинные согласные нетипичны для русского языка. Для определения типа согласного большую роль играет ударение. Опираясь на эту теорию, Л.В.Щерба определил принципы слогаделения в русском языке.

5. В современном русском языке основной теорией слогаделения является теория сонорности. Согласно сонорной теории (О.Есперсен, М.В.Панов и др.), слог представляет собой сочетание более звучного элемента с менее звучным. При этом большое значение имеет различие звуков по степени звучности (сонорности). О.Есперсен установил шкалу сонорности, включающую 10 ступеней. М.В.Панов более подробно разработал теорию сонорности², которой придерживаются многие русские фонетисты. Если идти от менее звучных к более звучным, то русские звуки располагаются в таком порядке: 1) глухие смычные (п, т, к); 2) глухие щелевые и аффрикаты (ф, с, х, щ, ц, ч); 3) звонкие смычные (б, д, г); 4) звонкие щелевые (в, з, ж); 5) носовые (м, н); 6) боковые (л); 7) дрожащие (р); 8) гласные верхнего подъёма (и, ы, у); 9) гласные среднего подъёма (е, о); 10) гласные нижнего подъёма (а). При помощи шкалы сонорности можно определить число слогов в слове и в некоторых случаях устанавливать границы между ними. Число слогов определяется числом вершин сонорности. Так, в слове *пятница* имеются три вершины и, следовательно, три слога *пя-тни-ца*. Следует отметить, что неначальный слог в русском языке всегда строится по принципу восходящей звучности, начинаясь с наименее звучного. Таковы вторые слоги слов *па-трон, пу-дра, кар-та, хол-ста, мор-ской* и т. д.

По утверждению А.А.Реформатского, «в русском языке слоговое свойство – это свойство гласных, и слоговые согласные в русской ре-

¹ Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М.: Иностранная литература, 1953, с. 71-74.

² Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика. М.: Высшая школа, 1979, с. 256.

чи следует рассматривать как факты вокализма, временно получившего приют у соседних согласных»¹.

Лингвисты уделяют все большее внимание вопросам о слоге в русском языке не только с фонетической стороны, но и со стороны фонологической. Изучаются вопросы сочетаемости согласных фонем различных типов, освещаются консонантные сочетания и их произношения в русском языке, определяется систематизация сочетаемости согласных, частота их использования и т. д. Рассматривая консонантные сочетания в русском и азербайджанском языках Т.Г.Мамедова подчеркивает, что эти сочетания базируются на взаимосвязи и взаимообусловленности двух уровней языка – фонетико-фонологического и морфонологического².

Во втором параграфе изучается вопрос слоговой структуры и принципов слогаделения в английском языке. Научная разработка проблемы слога в германском языкознании началась в конце XIX – начале XX веков. В.Гумбольдт, Р.Якобсон, Й.Сайган, А.Гимсон, Д.Джоунз, Г.Суит, Р.Роудж и др. внесли свою лепту в решение проблемы слога и слогаделения.

Представители так называемой теории выдыхательного толчка (Г.Суит), полагают, что слог как комплексная единица соответствует выдыхательному толчку, возникающему в процессе речи. В соответствии с этой теорией, число слогов в слове соответствует числу выдыхательных толчков. Но не всегда эта теория находит подтверждение в фактах языка. Например, английское слово *session* [seʃn] произносится одним выдыхательным толчком, хотя в нем два слога.

По теории сонорности, которой придерживается также известный английский фонетист Д.Джоунз, считается, что слог образуется группировкой менее сонорных фонем возле более сонорных фонем, которые образуют вершину слога. По этой теории широкие гласные обладают наибольшей степенью сонорности. Сонорные согласные обладают наименьшей степенью сонорности, а узкие гласные располагаются посередине. Таким образом, слог образуется группированием шумных взрывных, фрикативных, звонких и глухих звуков вокруг со-

¹ Реформатский А.А. Слоговые согласные в русском языке // Развитие фонетики современного русского языка. М.: Наука, 1971, с. 208.

² Мамедова Т.Г. Консонантные сочетания и их морфонологическая структура в современном русском и азербайджанских языках. АДД, Баку, 2007, с. 9.

нантов и гласных, имеющих наибольшую степень сонорности. Например, *table, pupil* и т.д.

На принципы слогообразования в английском языке оказывают влияние произносительные тенденции, связанные с фонетическим и лексическим строением языка.

К.Бейли, разрабатывая проблему границ слога в английском языке, привел факты нескольких типов слогоделения¹. Одни и те же слова в зависимости от произношения можно делить по-разному. Наиболее достоверные выводы о принципах слогоделения в английском языке дает фонология. Подобные исследования очень полезны в практическом обучении произношению английского языка русскоязычных, так как различны принципы слогоделения в русском и английском языках. Как пишет Л.В.Бондарко, «в русском языке речевая последовательность является последовательностью открытых слогов, в отличие от английского языка, где преобладают закрытые типы слогов»².

Слоговое свойство согласных зависит от свойства гласных, потому что согласные не могут образовать слог без гласных. Слог образуется сочетаемостью гласных с согласными. Н.И.Лепская рассматривает слогоделение как двойное переключение, реализующее сложные отношения. Она определяет слог как «минимальную единицу произнесения, задача которой – показать значимость морфологического состава слова, а сам состав обусловлен правилами сочетаемости фонем в каждом языке»³.

В английских словах *roast-back, house-krap, hiddening, rational* место слогораздела определяется фонемной структурой, морфологическим строением и произношением, то есть отчетливостью, уровнем громкости и скоростью речи. Г.П.Торсуев считает, что «слог и слогораздел в каждом языке тесно связан с исторически сложившимися навыками произношения и фонетическим строением»⁴. Слоγοобразующими звуками в английском языке бывают не только гласные, но и

¹ Bailey Ch. Evidence for variable syllabic boundaries in English. The melody of language, Baltimore, 1980. p. 175

² Бондарко Л.В. Звуковой строй современного русского языка. М.: Просвещение, 1977, с. 175.

³ Лепская Н.И. О фонологической интерпретации слогоделения. (по данным афазии). М.: МГУ, 1968. с. 40.

⁴ Торсуев Г.П. Строение слога и аллофоны в английском языке (в сопоставлении с русским). М.: Наука, 1975, с. 175.

сонанты, что является типичным для английского произношения. В английских словах сонанты *m*, *n*, *l* являются самыми звонкими звуками в слове, то есть являются слогаобразующими, например, *har-den*, *ta-ble*, *fa-ble*, *stu-dent*. В этих словах конечные слоги состоят из *dn*, *bl* и *dnt*, где сонанты оказываются более звонкими звуками, чем примыкающие к ним согласные, и, следовательно, являются слоговыми.

В третьем параграфе исследуется слог и освещаются принципы слогаделения в азербайджанском языке. По грамматическому типу азербайджанский язык является агглютинативным и имеет своеобразные характеристики слогаделения. В азербайджанском языке существуют различные типы произношений – книжный, разговорный, простой, полный и свободный. Рассматривая слог и слогаделение в азербайджанском языке, следует иметь в виду два типа произношения: полный и разговорный стили речи. При полном стиле речи требуется четкое произношение слогов и ударений. Здесь невозможно использование случайных фонетических процессов, таких, как изменение тональностей и ударения. Разговорный стиль речи отличается определенной свободой. Здесь могут иметь место все возможные фонетические процессы. В диссертации мы опираемся на полный стиль речи.

Слог является легко разделяемой частью слова или словоформы. Разделение слова на части происходит с помощью сонантов (гласных и сонорных согласных). В азербайджанском языке, в отличие от русского и английского языков, слог образуется наличием гласного, который становится вершиной слога. Сонорные согласные в очень редких случаях образуют слог в азербайджанском языке, и то только в разговорном типе произношения. В зависимости от того, каким звуком начинается и каким звуком кончается слог, определяются следующие типы слогов: неприкрыто-открытый, неприкрыто-закрытый, неприкрыто-полузакрытый, прикрыто-открытый, прикрыто-закрытый, прикрыто-полузакрытый¹.

В диссертации рассматриваются различные точки зрения на проблему слога и освещаются принципы слогаделения исконно азербайджанских слов и заимствованной лексики.

Вторая глава «Структура слога в словах и их формах русского, английского и азербайджанского языков» состоит из трех параграфов.

¹ Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1972, səh. 100-101; Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, səh. 246.

В первом параграфе данной главы рассматриваются особенности структуры слога в словах и их формах русского языка. По теории сонорности деление на слоги зависит от относительной сонорности сопредельных звуков. Поэтому в зависимости от соотношения сонорности звуков и гласный, и сонант могут быть вершиной. По сонорной теории в русском языке встречаются четыре типа слога: 1) полностью открытый: *a*; 2) полностью закрытый: *ров*; 3) прикрытый в начале: *да*; 4) прикрытый в конце: *ад*;

Полностью закрытый слог (начинающийся и заканчивающийся одним или несколькими согласными) имеет следующие подтипы (согласный обозначен буквой S, а гласный буквой Q): 1) SQSS – *холм*, 2) SQSSS – *тембр*, 3) SSQS – *крик*, 4) SSSQS – *штраф*, 5) SSQSS – *тромб*, 6) SSQSSS – *спектр*, 7) SSSQSS – *шпинт*, 8) SQSSSS – *монстр*, 9) SSQSSSS – *удобств*, 10) SQS-как. Таким образом, полностью закрытый слог представлен в русском языке 10 структурными подтипами или разновидностями.

Прикрытый в начале слог (начинающийся согласным и заканчивающийся гласным) имеет следующие четыре подтипа: 1) SQ – *да*, 2) SSQ – *все*, 3) SSSQ – *мзда*, 4) SSSSQ – *встре(туть)*.

Прикрытый в конце слог (начинающийся гласным и заканчивающийся согласным) имеет следующие три подтипа: 1) QS – *ад*, 2) QSS – *акт*, 3) QSSS – *Омск*.

Сочетания согласного с гласными образует волну звучности, и последовательность слогов – это последовательность усилений и ослаблений звучности. Принципы слогаделения, основанные на этом понимании, следующие: а) в русском языке наиболее простым и бесспорным случаем слогаделения является членение слова на открытые слоги, т.е имеет место тенденция к образованию открытых слогов; б) любой неначальный слог в русском языке строится по принципу восходящий звучности, начинаясь с наименее звучного; в) звуки разбиваются на три группы по их собственной звучности: самые звучные – гласные, средние по звучности – сонанты, наименее звучные – шумные согласные. Следовательно, в сочетаниях согласных SQSSQ граница между слогами проходит в разных местах в зависимости от звучности согласных: а) SQ – S₁S₂Q, если первый согласный менее звучный, чем второй (в этом случае осуществляется стремление к образованию открытого слога и не нарушается закон восходящей звучности: *мо-сты*, *су-кно*, *ко-злы*; б) SQS – S₂Q, если первый согласный

более звучный, чем второй (образованию открытого слова препятствует нарушение закона возрастающей звучности): *мар-ки, бан-ки, поль-зу*.

Интервокальное сочетание двух согласных QSSQ теоретически может либо целиком отходить к последующему гласному (Q–SSQ), либо распределяться между двумя слогами. Однако, как показывают наблюдения, интервокальное сочетание согласных почти всегда отходит к последующему гласному, т.е. имеет место слогоделение типа Q–SSQ, приводящее к образованию открытых неконечных слогов. Следовательно, применительно к конкретным словам слогоделение в русском языке осуществляется так: *бо-чка, ла-пша, кро-вля, ма-чта, ко-бра* и т.д.

С точки зрения характера связи между гласным и последующим согласным закрытым является такой слог, в котором эта связь проявляется сильнее: переход от гласного к согласному характеризуется значительным изменением на протяжении небольшого отрезка времени¹. Как показывает анализ переходных участков, интервокальное сочетание согласных закрытых слогов не образуют. Они всегда входят в один слог с последующим гласным.

Во втором параграфе дается характеристика слоговой структуры слов и их форм английского языка. В английском языке, также как и в русском имеются все четыре типа слога: 1) открытый слог, состоящий из одного гласного, например: 1) *a-(bout)*; 2) закрытый слог, состоящий из гласного между согласными, например: *map, string, fix*; 3) прикрытый в начале слог, состоящий из одного или нескольких начальных согласных, например: *fee, free, slash*; 4) прикрытый в конце слог, состоящий из одного и или нескольких конечных согласных, например: *in, art*. Открытый слог, состоящий из одного гласного, не имеет подтипов. У остальных трех типов слогов имеются по несколько подтипов.

В диссертации рассматриваются такие типы структуры слога в английском языке, как: 1) начальные согласные в слоге и их сочетания с гласными (*poach, poor, dad, book, say, loud*); 2) сочетание двух согласных в начале слога (*speak, twice, smoke, snow, trust*); 3) сочетание

¹ Гасанов А.А. Русский слог. Баку: Мутарджим, 1998, с. 56; Князев С.В., Пожарицкая С.К. Современный русский литературный язык. Фонетика, орфоэпия, графика, орфография. М.: академический проект. 2012, с. 29.

двух согласных с гласными в начале слога (*pso-ri-asis, pseu-do-nym, psy-chic*); 4) сочетание трех согласных в начале слога (*splice, spread, struck, scle-ro-tic, script*); 5) конечные согласные в слоге и их сочетание с гласными (*lab, bag, clap, cha-ir, quiz*); 6) конечные сочетания двух согласных, не образующие отдельного слога (*temp, cro-wd, a-dopt, crabs, craft, begs*); 7) сочетания с конечными двумя неслоговыми согласными с предшествующими гласными (*bibs, acids, gods, huts, puts, looks*); 8) конечные сочетания трех согласных, не образующих отдельного слога. (*co-lumns, a-depts, eight, gasps, colds, ands*); 9) сочетания конечных трех неслоговых согласных с предшествующими гласными (*crypts, acts, con-ducts, gifts, wisps, a-rrests, prompt*); 10) конечные сочетания двух согласных, образующих отдельные слоги (*hadn, hasn, fo-reign, ac-ti-vism, burl*); 11) конечные сочетания трех согласных, образующих отдельные слоги (*pa-tterns, a-ccidents, a-bsents, a-ccepts, in-cepts*); 12) конечные сочетания четырех согласных, образующие отдельные слоги (*re-pents* [*rɜ:p(ə)nts*], *la-tents* [*ˈleɪt(ə)nts*], *acci-dents* [*ˈæksɪd(ə)nts*]); 13) конечные сочетания пяти согласных, образующие отдельные слоги (*e-mi-grants* [*ˈemi-grnts*], *min-strels* [*ˈmɪn-strɪls*], *mer-chants* [*ˈmɜ:tʃ(ə)nts*]).

Во всех этих структурных разновидностях ядром слога является гласный. Для английского языка характерно и то, что слог может быть образован одними согласными. В таких случаях ядром слога оказывается сонант. Сонант является слогообразующим, если он следует за шумным согласным и оказывается конечным в слоге или замыкается шумным согласным: CS – (*ri*) – *tn* / *written*; CSC – (*lai*)-*sns* / *license*; CCSCC – (*en*) – *trnts* / *entrants*. Английское слово может иметь от одного до восьми слогов.

Перечисленные подтипы являются постоянными и устойчивыми особыми структурными единицами фонетической системы современного английского языка. Их перечень так же постоянен, как постоянны перечни фонем, акцентных типов и акцентно-ритмических структур.

Вариативной конститутивной чертой этих слоговых структур является, естественно, их фонемный состав. Количество возможных сочетаний гласных с согласными и их группами очень велико, однако оно лимитировано, разумеется, исторически сложившейся фонемной структурой слов. «Для английского слога характерно то, что в фазах

артикуляции первого звука слога подготавливается артикуляцией последующего звука. Эта подготовка может распространяться и на группы звуков»¹. Таким образом, звуки, в пределах одного слога, оказываются более тесно связаны фазами своих артикуляций, чем звуки на стыках слогов. Тем самым артикуляторное строение слога и его фонемный состав (выраженный через соответствующие аллофоны) является устойчивым образованием.

В третьем параграфе исследуются принципы описания структуры слога в словах и их формах азербайджанского языка. Если оставить в стороне заимствованную лексику, то в азербайджанском языке, как и в других тюркских языках, в отличие от русского и английского языков, структура слога варьирует в пределах шести основных типов (два открытых и четыре закрытых слога). В азербайджанском языке слогообразующими звуками в полном стиле произношения, как и в русском, следует считать только гласные, которые не могут быть неслоговыми. Следовательно, число слогов в азербайджанском слове определяется просто: сколько гласных, столько и слогов. Граница же между слогами может проходить как после слогообразующего звука, т.е. гласного (в открытых слогах), так и после неслогообразующего, т.е. согласного (в закрытых слогах).

Слоговая структура азербайджанских корневых морфем, состоящих из одного слога, имеет следующие модификации: 1) Q - *a-taş, a-ra-ba, i-di, o, e-zam*; 2) S+Q - *nə, de - mək, ye - mək, bu, su, yu-maq*; 3) Q+S - *ot, əl, iz, ad*; 4) S+Q+S - *baş, qış, kim, sol-maz*; 5) Q+S+S - *alt, arx, üst, art-maq, ört-mək*; 6) S+Q+S+S - *qurd, dörd, qırx, çirk, dart-maq, dürt-mə*. Слоговой тип S+S+Q или S+S+Q+S в собственно тюркской части азербайджанских основ не встречается. В связи с развитием и обогащением словарного состава языка в азербайджанском стали возможны сочетания двух и более согласных в начале слога (слова), например: *trest, proses, sxem, professor, plan, klub, klub, drap* и т.д. Подавляющее большинство исконных односложных корневых слов в азербайджанском языке относится к четвертому и отчасти третьему типам строения слога, т.е. S+Q+S и Q+S. Если даже можно оспаривать древность структуры корня типа S+Q+S, то все же не подлежит сомнению тот факт, что данный комплексный тип, состоящий из трех

¹ Кулешов В.В., Мишин А.Б. Сопоставление артикуляционных баз английского и русского языков и фонетическая интерференция. М.: МГУ, 1987, с. 64.

элементов, как нельзя лучше соответствует акустической природе слога с его трехфазным строением: усиление, вершина и ослабление звучности.¹ Так как слитность согласного с предшествующим гласным бывает более слабой, чем с последующим то согласный звук, стоящий между гласными, отходит к последующему слогу, например, *ba-şım, ye-nə*. При скоплении согласных в середине слова с предшествующим гласным соединяется только один из согласных, что опять-таки находится в полном соответствии со структурой типичных тюркских корней; ср.: *üs-tü - , üst-də*.

В диссертации рассматриваются такие типы структуры слога, как: 1) начальный слог, состоящий из сочетания гласного и согласного (*as-tar, ox-şar, ol-maz, ev-dar, ey-ham*); 2) начальный слог, состоящий из сочетания согласного с гласным (*ba-ba, beş, bə-bir, fa-si-lə*), а также начальный слог, состоящий из сочетания: согласный+гласный+ согласный (*fev-ral, fun-da-ment, fū-sun-kar*); 3) начальный слог, состоящий из сочетания: согласный+ согласный+ гласный (*dra-ma, dru-ji-na, kre-dit*); 4) начальное сочетание трех согласных с гласным в слоге (*stress, struk-tur, şplint*); 5) сочетание согласных в интервокальной позиции в слоге (*Ab-bas, ab-yeşik, ka-mi-kad-ze, gəc-pa-paq, uc-cuq, üç-valent-li*); 6) трехчленное сочетание согласных в слоге (*cəhd-siz, çə-ləng-va-ri, dörd-kün-clü*); 7) четырехчленное сочетание согласных в слоге (*qanq-ster, trans-lya-si-ya, trans-plan-ta-si-ya*); 8) пятичленное сочетание согласных в слоге (*lands-knext, anqs-trem*); 9) гласные в конце слога: (*ba-ba, mə-na-fe, ba-da-mı*); 10) трехчленные и четырехчленные сочетания согласных в конечном слоге: (*ma-gistr-siz, spektr-siz*) и т.д.

Каждый из этих типов структуры слога в диссертации подробно анализируется на базе системного противопоставления. Освещается принцип сингармонизма, который сводится к тому, что в азербайджанском слове, состоящем из корней и аффиксальных морфем, весь его звуковой состав, как правило, бывает однородным с точки зрения «мягкости» (палатальности) и «твердости» (велярности). В односложной корневой морфеме согласные приспособляются к гласному слога, а аффиксы – к корню, вступая в нескольких вариантах с гласными переднего ряда (*süd-çü-lə-ri-miz, öz-gə-lər*) или заднего ряда (*baş-qa-la-ri, baş-çı-la-ri-miz*). В результате такого ассимилятивного приспособ-

¹ Алекперов А.К. Фонетика // Грамматика азербайджанского языка. Баку: Элм, 1971, с. 27.

ления каждого последующего слога к предшествующему все слово в целом приобретает «твердый» или «мягкий» оттенок.

В азербайджанском языке имеет место ослабление (редукция) и выпадение (элизия) звуков. Относительно распространено выпадение предударных и вообще неударных узких гласных в положении между сонорными или сонорным и проточным (либо наоборот). Выпадение узких гласных происходит обычно в предпоследнем, следовательно, в предударном слоге, например: *bo-yun* - *boy-nu*, *o-ğul* – *oğ-lu*, *si-nif* – *sin-fi*, *ze-hin* – *zeh-ni*.

Отличительной чертой слогоделения в азербайджанском языке является то, что последующие за первым слоги бывают прикрытыми. Слогоделение в исконных словах азербайджанского языка происходит по принципу прикрыто-закрытых слогов. Поэтому в исконно азербайджанских словах неприкрытые слоги встречаются только в начале слова. В других фонетических позициях они не встречаются. В некоторых заимствованных словах внутри слова могут встречаться и открытые слоги.

В **заключение** представлены основные выводы и обобщения, вытекающие из содержания диссертации. Результаты исследования показали:

1. Как в английском, так и в русском языках имеются все четыре возможных типов слогов, а именно: полностью открытый, полностью закрытый, прикрытый в начале, прикрытый в конце. Тогда как в азербайджанском языке в наличии все шесть типов слогов. При этом в английском языке обнаруживается 22 структурных подтипов слога, в русском – 19, а в азербайджанском языке – 25 подтипов.

2. Совпадающими слоговыми структурами являются: 1) Q, 2) SQS, 3) SQSS, 4) SQSSS, 5) SSQS, 6) SSSQS, 7) SSQSS, 8) SSQSSS, 9) SSSQSS, 10) SQSSSS, 11) SSQSSSS, 12) SQ, 13) SSQ, 14) SSSQ, 15) QS, 16) QSS, 17) QSSS. В английском имеются еще SSSSQSS, SSSSQSSS, QSSSS и SQSSSSS, которых нет в русском и азербайджанском языках. С другой стороны, в русском языке есть структура SSSSQ, которой нет в английском и азербайджанском языках. И структура SSSQSSS, которая есть в английском и азербайджанском языках, но отсутствующая в русском языке.

3. Артикуляторно-слуховой анализ слоговой структуры английских, русских и азербайджанских слов показал, что принципы и средства слогоделения одни и те же. Единичный интервокальный соглас-

ный принадлежит к последующему гласному. Интервокальные сочетания согласных образуют слог вместе со следующими за ними гласными, если эти сочетания согласных употребляются в начале слова.

4. Обычно как в одном, так и в других языках наблюдается тенденция избегать утяжеления слога скоплением согласных, поэтому интервокальные сочетания из двух и более согласных могут подразделяться слоговой границей, если это подразделение не вступает в противоречие с употреблением данных согласных в начале, середине и конце слова. Возможна, следовательно, некоторая вариативность в месте слогораздела.

5. Во всех трех языках наблюдается определенное влияние морфологического строения слова на слогоделение, хотя последнее вовсе не подчиняется делению на морфемы. Это влияние особенно заметно в английском языке при префиксальном образовании слога.

В английском языке границы и звуковой состав слогов в звучащей или транскрипционной форме могут не совпадать с графическими границами или буквенным составом слов, что объясняется особенностями английской орфографии.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях:

1. К типологии слога и слогоделения в современном английском, русском и азербайджанском языках // *BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri*. Bakı: Mütərcim, 2008, N3, s.96-100

2. К типологии слоговых структур в русском, английском и азербайджанском языках. // *Elmi axtarırlar*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu. Nurlan, 2010, N2, s. 33-36

3. Основные вопросы фонетической структуры слога в английском, русском и азербайджанском языках. // *Elmi xəbərlər*. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti. Mütərcim, 2010, N5, s. 185-189

4. Типологические особенности слогоделения в русском, английском и азербайджанском языках. // *Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri*, III Beynəlxalq elmi konfras, 2-5 may 2012-ci il, Bakı, s.301-303

5. Типология фонетической структуры слога в русском, английском и азербайджанском языках // *Язык, культура, этикет в современном полиэтническом пространстве*. Международная научная конференция, 29-30 июня 2012 года, Нальчик, с. 304-307

6. Начальные сочетания согласных в фонетической структуре слога русского, английского и азербайджанского языков // *Хабаршы*

вестник, Серия филологические науки. Алма-Аты: Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2012, №1, с. 25-27

7. Типологическая характеристика слоговых структур в русском, английском и азербайджанском языках // Вестник, Серия Филология. Москва: Московский Городской Педагогический Университет, 2013, 1. (11), с. 119-123

8. Конечные сочетания согласных в фонетической структуре слога в русском, английском и азербайджанском языках. // Elmi əsərlər. Bakı: Azərbaycan respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu, 2013, №1, s. 78-81

9. Влияние сингармонизма на слоговые структуры в азербайджанском языке. // Elmi xəbərlər. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Mütərcim, 2013, №4, s. 179-183

10. Типологический анализ структуры слога в русском, английском и азербайджанском языках. // Filologiya məsələləri. Bakı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elm və Təhsil, 2015, №3, s. 217-223.

11. Типологические принципы описания структуры слога в русском, английском и азербайджанском языках. // BSU, Tağıyev oxuları, Bakı, 2015, N1, s. 82-86

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYGÜN XANOĞLAN qızı İSAYEVA

**RUS, İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
HECA STRUKTURLARININ TİPOLOGİYASI**

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2015

**Tədqiqat işi Bakı Slavyan Universitetinin
Müasir rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Tamilla Həsən qızı Məmmədova

Rəsmi opponetlər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Atamoğlan Əli oğlu Həsənov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Leyla Orxan qızı Vəzirova

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dillər Universitetinin
Ümumi dilçilik kafedrası**

Müdafiə «___» _____ 2015-ci il saat «___»da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdindəki filologiya elmləri üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini təşkil edən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «___» _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.071 Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

N.R.Muqimova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Prosodik vahidlərin linqvistik təbiətinin xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması çox sayda yerli və xarici dilçilərin tədqiqat obyektidir. Heca dünyanın müxtəlif dillərində prosodik vahidlərdən biridir. Məlumdur ki, tələffüz nöqtəyi-nəzərindən bütün sözləri hecalara bölmək olar. Heca - nitqin nə qədər də yavaşımından asılı olmayan tələffüz vahididir. Nəzərə almaq lazımdır ki, heca ancaq tələffüz baxımından bölünməzdir. Eşitmə baxımından hecalar ayrı-ayrı səslərə bölünə bilər. Hecanın ayrı-ayrı səslərə bölünməsi artikulyasiyon deyil, linqvistik analizin nəticəsidir. Adətən heca olaraq səslərin vəhdəti başa düşülür, bu da hecanın tək növü olduğu üçün yox, ən çox yayılmış olduğu üçün belədir. Praktik olaraq nitqin hecalara bölünməsi heç kim üçün çətinlik yaratmır. Məsələn, müxtəlif dillərin daşıyıcıları asanlıqla təyin edə bilərlər ki, *точка* (nöqtə) sözündə iki, *картинка* (şəkil) sözündə üç, *сəhərdən* sözündə üç, *kitab* sözündə iki, *poet* (şair) sözündə iki, *tomato* (pomidor) sözündə üç heca vardır. Lakin bu üç müxtəlif sistemli dillərdə (rus, Azərbaycan və ingilis) hecaayırıcı sərhədin haradan keçməsi sualının cavabı birmənalı olmayacaqdır. Göstərilən dillərin fonetik quruluşunda heca məsələsi, hecanın məğzi, xüsusilə də hecaayırmanın sərhədinin təyini məsələsi çox çətin və mübahisəlidir. Bu onunla izah olunur ki, heca heç bir mənə kəsb etmir və nitq orqanlarının artikulyasiyon fəaliyyəti ilə bağlı olan tələffüz vahididir. Bunun nəticəsində heca akustik vəhdət kimi çıxış edir.

Hecanın fonetik strukturu müzakirə yaradan bir məsələdir və müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən maraq kəsb edir. Buna baxmayaraq, hələ ki, heca və hecalanma problemini ziddiyyətsiz təsvir edən tədqiqat işi yoxdur. Heca və hecalanma probleminin kifayət qədər işlənməməsi, bu problemə çox sayda fərqli baxışların olması, heca strukturunun birmənalı dəyərləndirilməməsi, həmçinin hecaayırıcı sərhədin təyininin dəqiq meyarlarının olmaması mövzunun aktuallığını sübut edir. Buna görə də müxtəlif sistemli dillərdə - rus, Azərbaycan və ingilis dillərində heca strukturlarının müqayisəli planda araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. İstənilən konkret dildə fonetik-fonoloji səviyyəyə aid çox sayda linqvistik tədqiqatlarda heca-minimal tələffüz vahidi məsələsinə toxunulur, çünki artikulyar münasibətdə heca sözün səs-fonem strukturunun əsas vahididir. Dillərdə hecaya müxtəlif baxışların, hecaayırmanın və hecalanmanın müxtəlif nəzəriyyələrinin mövcud olması bizim tədqiqatın mövzu seçiminə təsir göstərmişdir. Bu problem üzərində

çox sayda dilçi bir və ya iki dilin materialı əsasında araşdırma aparmışdır. Dilçi alimlər L.V.Şerba, A.A.Reformatski, Q.P.Torsuyev, A.A.Həsənov, T.Q.Məmmədova, P.S.Məmmədov və başqaları bir dilin materialı üzərində heca strukturunun linqvistik və ya iki dilin müqayisəli planda analizinə həsr olunmuş fonetika və fonologiya üzrə klassik əsərlər olmuş tədqiqatlar aparmışdılar. Üç müxtəlif sistemli dillərdə - rus, ingilis və Azərbaycan dillərində heca strukturlarının tipologiyası məsələsi göstərilən mövzuda araşdırılmamış bir laydır.

Tədqiqatın obyektı rus, ingilis və Azərbaycan dillərinin heca strukturlarıdır.

Tədqiqatın predmeti üç müxtəlif sistemli dilin leksikasında müxtəlif tipli hecalanmanın allomorfizminin və izomorfizminin aşkarlanmasıdır.

Tədqiqatın məqsədi verilən dillərdə hecaların uyğun tiplərinin aşkarlanması, sözdə mövqeyindən asılı olaraq növlərinin təyin olunması, həmçinin rus, ingilis və Azərbaycan dillərində hecaların fonetik strukturlarının oxşar və fərqli cəhətlərinin təyin olunmasıdır. Tədqiqatın məqsədinə nail olmaq üçün aşağıdakı **vəzifələr** yerinə yetirilmişdir:

1) rus, Azərbaycan və ingilis dillərində hecaların fonetik strukturunu işıqlandıran linqvistik ədəbiyyatın öyrənilməsi;

2) üç müxtəlif sistemli dildə hecanın tipologiyasının təyini üçün bu dillərin fonetik-fonoloji sistem qarşılaşdırılması;

3) Rus, ingilis və Azərbaycan dillərində hecalanmanın allomorfizm və izomorfizminin təyin edilməsi;

4) qarşılaşdırılan dillərdə heca strukturlarının təsviri prinsiplərinin işlənməsi.

Tədqiqatın metodoloji əsası dil və düşüncənin, dil və nitqin, forma və mahiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin məğzi haqqında dialektikanın əsasnaməsi, həmçinin elementlərin dilin strukturunda yeri haqqında əsasnamədir.

Tədqiqatın metodları kimi dil materialının bilavasitə müşahidə və kompleks təsviri metodundan, həmçinin təsviri, qarşılaşdırma və statistik analiz metodundan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın materialı kimi rus, Azərbaycan və ingilis dillərinin orfoqrafik lüğətlərindən götürülmüş söz və söz formalarından istifadə olunmuşdur ki, onların da bazasında 4500 vahiddən ibarət kartoreka tərtib edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Heca və heca strukturlarının tipologiyası bir çox dissertasiya tədqiqatlarının araşdırma obyektı olmuşdur. Lakin qarşılıqlı analizə yalnız iki dil: rus və Azərbaycan, rus və ingilis, Azərbaycan və

İngilis dilləri məruz qalmışdır. Bizim işimizdə isə üç müxtəlif sistemli dilin: rus, ingilis və Azərbaycan dillərinin söz və söz formalarının heca strukturlarının qarşılıqlı linqvistik təsviri verilmişdir. Buna qədər göstərilən üç dilin hecaları və hecalanması sistemli şəkildə analiz olunmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırılan dillərdə heca strukturlarının sistem analizi minimal tələffüz vahidlərinin əvvəli, ortası və sonu nəzərə alınmaqla aparılmışdır ki, bu da göstərilən dillərdə heca strukturlarının oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar etməyə imkan verir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiyanın əsas nəticələri qarşılaşdırılan dillərdə baş verən fonetik proseslərin nəzəri bazasını müəyyən dərəcədə zənginləşdirəcəkdir. Rus, ingilis və Azərbaycan dillərində heca-ayırma və hecalanma haqqında ümumfonetik əsasnamənin təyini kimi məsələlər öz sonrakı inkişafını tapacaqdır. Tədqiqat zamanı alınmış bilgilər xarici aksentin (ləhcənin) eksperimental-fonetik tədqiqatında və sözün və ifadələrin səs quruluşunun tədqiqatının davamında istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın əhəmiyyəti ümumilikdə üç dildə (rus, ingilis və Azərbaycan) hecalanmanın sərhədləri məsələsinin həllindən ibarətdir. Alınmış nəticələr rus, ingilis və Azərbaycan dillərinin tədrisində istifadə oluna bilər, çünki heca ən kiçik tələffüz vahididir. Bu üç dilin heca strukturlarının qarşılıqlı analizinin prinsipləri onların tədrisinin ilkin mərhələsində daha yaxşı qavranmasına səbəb ola bilər.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Müasir dilçilikdə hecanın vahid konsepsiyası mövcud deyildir. Nitqin hecalara bölünməsi çətinlik törətmir, halbuki hecanın məğzinin təyini və sərhədlərinin tapılması fonetikanın çətin problemlərindən biridir.

2. Heca həm artikulyar, həm də eşitmə qavrayışı baxımından mürəkkəb fonetik törəmədir. Müxtəlif dillərdə hecaların sayı bu dillərin sözlərinin və söz formalarının səs strukturlarının özəlliklərini səciyyələndirir. Hece tələffüz vahididir və vurğu, ton və intonasiya kimi prosodik elementlərin daşıyıcısıdır.

3. Hecanın tədqiqatında iki əsas istiqamət vardır: 1) hecanın fonetik strukturunun öyrənilməsi, 2) hecalanmanın sərhədlərinin təyini məsələsi.

Hece probleminin çətinliyi ondan ibarətdir ki, bu iki məsələ bir-biri ilə sıx bağlıdır. Rus, ingilis və Azərbaycan dillərində sözlərin hecalara bölünməsi sözün semantikasına təsir etmir. Lakin bu dillərdə sözün morfoloji strukturunun hecalanmaya təsiri müşahidə olunur, baxmayaraq ki bu sözün morfemlərə bölünməsini şərtləndirmir.

4. Qarşılaşdırılan dillərdə hecalanmanın sərhədlərinin təyini dəqiq müəyyən olunmalı və müxtəlif heca nəzəriyyələri tərəfindən əsaslandırıla bilməlidir. Bu üç dildə heca strukturlarının qarşılıqlı xarakteristikası hecaların tiplərə bölünməsi ilə təqdim edilmişdir. Tədqiq olunan dillərin heca strukturlarındakı fərqlər bu dillərin sait və samit səslərinin allofonik dəyişməsində aşkar olunur.

Tədqiqatın materiallarından müasir rus, ingilis və Azərbaycan dillərinin fonetikasi üzrə seminar məşğələlərdə və xüsusi seminarlarda, həmçinin dərs vəsaitləri və laborator işlərin tərtibində istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları beynəlxalq və respublika ali təhsil müəssisələri elmi konfranslarında məruzə olunmuşdur və həmçinin 11 çap olunmuş məqalədə ifadə edilmişdir. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Pedaqoji fakültənin Müasir rus dili və Xarici dillər kafedralarının birgə iclasında müzakirə olunmuşdur və müdafiəyə buraxılması tövsiyə edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Dissertasiyanın hədəf və məqsədləri onun strukturunu və həcmi şərtləndirmişdir. Dissertasiya girişdən, iki fəsildən, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi 129 səhifədir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiyanın mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın hədəf, məqsəd və metodları müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açılır, müdafiəyə çıxarılan müddəalar təqdim olunur.

Dissertasiyanın **birinci fəsl** “Rus, ingilis və Azərbaycan dillərində heca strukturlarının tədqiqatının nəzəri əsasları” adlanır və üç paraqrafdan ibarətdir.

Birinci paraqrafda heca probleminə baxılır və rus dilində hecalanma prinsipləri işıqlandırılır. Heca səs sırasının vacib vahidlərindən biridir. Heca- nitqin artikulyasiyon hərəkətlərinin analizi zamanı səs sırasının ayırd oluna bilən ən kiçik hissəsidir. V.Humboldt yazırdı: “Hecalar səs birliyi təşkil etsə də, ancaq məna kəsb etdiyi zaman sözə çevrilir. Sözdə hər zaman səsin və məfhumun vəhdəti mövcuddur.”¹.

¹ Звягинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч.1. М.: Учпедгиз, 1960, с. 108.

Müasir dilçilikdə hecanın vahid konsepsiyası yoxdur. Nitqin hecalara bölünməsi çətinlik yaratmır, lakin hecanın məğzinin açılması və sərhədlərinin təyini fonetikanın çətin problemlərindən biridir. Hecanın öyrənilməsində iki əsas məsələ mövcuddur: 1) hecanın fonetik quruluşunun öyrənilməsi, 2) hecalanmanın sərhədlərinin təyini. Problemin çətinliyi ondadır ki, bu iki məsələ bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. “Heca məna daşıyıcısı deyildir, o yalnız artikulyasiyon orqanların fizioloji ardıcıl hərəkətlərinin müəyyən akustik nəticəsidir”¹.

Rus dilində heca və hecalanma probleminə L.V.Şerba, M.V.Panov, İ.Q.Miloslavskiy, Q.M.Boqomazov, L.R.Zinder, A.A.Reformatskiy, C.M.Tolstaya, V.N.Toporov, N.İ.Fyodorov, L.L.Bulanin, M.İ.Matuseviç, A.A.Həsənov, T.Q.Məmmədova, R.S.Məmmədov və başqaları kimi məşhur rusistlərin tədqiqatları həsr olunmuşdur. Dissertasiyada heca və hecalanmanın mahiyyətini aydınlaşdıran müxtəlif nəzəriyyələr araşdırılır.

1. Antik dövrdən belə bir fikir mövcuddur ki, heca saitlə təyin olunur, yəni ki, neçə sait varsa, o qədər də heca vardır.

2. Ekspirator nəzəriyyəsi (Merkel, Storm və s.) hecanı bir nəfəsvermə təkanı ilə tələffüz olunan səslər qrupu kimi izah edir. Sözlər arasında sərhəd kimi nəfəs vermənin ən zəif olduğu an götürülür. Ekspirator nəzəriyyəsi müxtəlif tənqidlərə məruz qalmışdır. Aşkar olunmuşdur ki, bir nəfəsvermə təkanı ilə bir neçə heca tələffüz etmək olar.

3. İmploziya-eksploziya nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə müxtəlif artikulyasiyalar, dəqiq desək, nitq zamanı müşahidə olunan birləşmə və ayrılmalara əsaslanır. Birləşmə - imploziya, ayrılma – eksploziyadır. Bu nəzəriyyə barəsində F. de Sossyur yazırdı: “Səs zəncirində imploziyadan eksploziyaya keçid zamanı xüsusi effekt yaranır ki, bu da heca sərhədinin göstəricisidir.”².

4. Sonralar imploziya/eksploziya nəzəriyyəsi əzələ gərginliyi nəzəriyyəsinə inkişaf etdirilmişdir (M.Qrammon, L.V.Şerba və başqaları). Bu nəzəriyyəyə görə, nitq axını səs sırasının ardıcıl gərginləşməsi və boşalması vasitəsilə tələffüz olunur. Nitq axınının gərginliklə başlayan və boşalma ilə bitən hissəsi heca adlanır. Onun zirvəsində (başqa sözlə mərkəzində) uzadıla bilən və hecayaradıcı adlanan səs yerləşir. Bu nəzəriyyəyə görə L.V.Şerba samitlərin bir neçə tipini təyin etmişdir. Bunlar hecanın quru-

¹ Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. М.: Просвещение, 1976, с. 176.

² Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. М.: Прогресс, 1977, с. 92.

luşunu təyin etməyə imkan verən öngüclü, songüclü və ikizirvəli samitlərdir. Öngüclü samitlər - əvvəlinədə gərginlik güclü, sonunda zəif olanlardır (*yc, pad, боб* və s.). Songüclü samitlər – sonunda gərginlik əvvəlinədən güclü olanlardır (*ma, цора, ввоз* və s.). İkizirvəli samitlər isə öngüclü və songüclü samitlərin birləşməsindən ibarətdir (*ван-на, вил-ла, труп-на* və s.). Heca sərhədi ikizirvəli samitlər arasından gərginliyin ən zəif olduğu an keçir.¹ İkizirvəli samitlər rus dili üçün səciyyəvi deyildir. Samitin tipinin təyin olunmasında vurğu böyük rol oynayır.

5. Müasir rus dilində hecalanmanın əsas nəzəriyyəsi sonorluluq nəzəriyyəsidir. Sonorluluq nəzəriyyəsinə əsasən (O.Espersen, M.V.Panov və s.) heca daha cingiltili samit ilə az cingiltili samitin birləşməsidir. Burada səslərin cingiltilik (sonorluluq) səviyyəsinə görə fərqlinin böyük əhəmiyyəti vardır. O.Espersen sonorluluğun 10 pillədən ibarət olan şkalasını təyin etmişdir. M.V.Panov bir çox rus fonetistinin tərəfdarı olduğu sonorluluq nəzəriyyəsinə daha geniş şəkildə işləmişdir.² Az gurlu səslərdən daha gurlu səslərə tərəf getsək, rus dilində səslər bu qaydada düzülür: 1) kar kipləşən (п, т, к); 2) kar novlu və affrikatlar (ф, с, х, ш, ц, ч); 3) cingiltili kipləşən (б, д, г); 4) cingiltili novlu (в, з, ж); 5) burun (м, н); 6) yan (л); 7) titrək samitlər (р); 8) ön sıra saitləri (и, ы, у); orta sıra saitləri (е, о); arxa sıra saitləri (а). Sonorluluq şkalasının köməyi ilə sözdə hecaların sayını və hətta hecaların sərhədlərini təyin etmək olar. Hecaların sayı sonorluluq zirvələrinin sayı ilə müəyyən olunur. Məsələn, *пятница* sözündə üç zirvə, uyğun olaraq üç heca vardır: *пят-ни-ца*. Qeyd etmək lazımdır ki, rus dilində ilk olmayan heca həmişə az gurlu səsdən başlayaraq artan gurluq prinsipinə uyğun qurulur, məsələn: *о-трон, пу-дра, кар-та, хол-ста, мор-ской* və s.

A.A.Reformatskinin iddiasına görə, “rus dilində heca xüsusiyyəti – saitlərə aid xüsusiyyətdir, və rus nitqində heca samitlərinə qonşu samitlərdən müvəqqəti sığınacaq almış vokalizm faktları kimi baxmaq lazımdır”³.

Linqvistlər rus dilində heca məsələsinə həm fonetik, həm də fonoloji tərəfdən böyük diqqət ayırırlar. Müxtəlif samit fonemlərin uyğunluq məsələləri öyrənilir, rus dilində konsonant birləşmələr və onların tələffüzü,

¹ Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М.: Иностранная литература, 1953, с. 71-74.

² Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика. М.: Высшая школа, 1979.

³ Реформатский А.А. Слоговые согласные в русском языке // Развитие фонетики современного русского языка. М: Наука, 1971, с. 208.

samitlərin birləşməsinin sistematikliyi, istifadə tezliyi və s. işıqlandırılır. Rus və Azərbaycan dillərində konsonant birləşmələri araşdıran T.Q.Məmmədova qeyd edir ki, bu birləşmələr dilin iki səviyyəsinin – fonetik-fonoloji və morfonoloji səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqəsinə və qarşılıqlı asılılığına əsaslanır¹.

İkinci paraqrafda ingilis dilində heca strukturu və hecalanma prinsipləri araşdırılır. German dilçiliyində heca probleminin elmi araşdırmalarına XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində başlanılmışdır. Heca və hecalanma probleminin həll olunmasına V.Humboldt, R.Yakobson, Y.Sayqan, A.Gimson, Q.Suit, R.Rouc və başqaları öz töhvələrini vermişlər.

Nəfəsvermə təkanı adlandırılan nəzəriyyənin tərəfdarları (Q.Suit) hesab edirlər ki, heca kompleks vahid olaraq nitq zamanı əmələ gələn nəfəsvermə təkanına uyğundur. Bu nəzəriyyəyə uyğun olaraq, sözdə olan hecaların sayı nəfəsvermə təkanlarının sayına bərabərdir. Lakin bu nəzəriyyə dilin faktlarında hər zaman öz təsdiqini tapmır. Məsələn, ingilis sözü *session* [se n] bir nəfəsvermə təkanı ilə tələffüz olunsada, iki hecadan ibarətdir.

Məşhur ingilis fonetisti D.Counsun dəstəklədiyi sonorluluq nəzəriyyəsinə əsasən hesab olunur ki, hecanın zirvəsindəki daha sonor fonemlərin ətrafında olan az sonor fonemlərin qruplaşması heca yaradır. Bu nəzəriyyəyə görə geniş samitlər daha yüksək sonorluluq səviyyəsinə malikdirlər. Sonor samitlər ən kiçik sonorluluq səviyyəsinə malikdirlər, dar samitlər isə səviyyəyə görə ortada yerləşirlər. Beləliklə, heca küylü-partlayışlı, frikativ, cingiltili və kar samitlərin ən yüksək sonorluluq səviyyəsinə malik samitlərin və sonantların ətrafında qruplaşması ilə yaranır. Məsələn: *table*, *pupil* və s.

İngilis dilində hecalanma prinsiplərinə dilin fonetik və leksik quruluşu ilə bağlı olan tələffüz tendensiyaları öz təsirini göstərir.

K.Beyli ingilis dilində heca sərhədi problemini araşdıraraq hecaya bölünmənin bir neçə tipi haqqında faktlar gətirmişdir². Eyni sözləri tələffüzdən asılı olaraq müxtəlif cür bölmək olar. İngilis dilində hecaya bölmənin prinsipləri haqqında daha səhih nəticələri fonologiya verir. Bu cür tədqiqatlar rusdillilərdə ingilis dili tələffüzünün praktik öyrənilməsində çox faydalıdır, çünki ingilis və rus dillərində hecalanma prinsipləri

¹ Мамедова Т.Г. Консонантные сочетания и их морфонологическая структура в современном русском и азербайджанских языках. АДД, Баку, 2007, с. 9.

² Bailey Ch. Evidence for variable syllabic boundaries in English. The melody of language, Baltimore, 1980, p. 175

fərqlidirlər. Bondarko yazdığı kimi “qapalı tip hecaların çoxluq təşkil etdiyi ingilis dilindən fərqli olaraq rus dilində nitqi ardıcılıq açıq tipli hecaların ardıcılığıdır”¹.

Samitlərin heca xüsusiyyəti saitlərin heca xüsusiyyətindən asılıdır, çünki samitlər sait olmadan heca yarada bilmir. Heca saitlərin samitlərlə ahəngidir. N.İ.Lepkaya hecalanmaya mürəkkəb münasibətləri reallaşdıran ikiqat dəyişmə kimi baxır. O, hecanı “vəzifəsi sözün morfoloji tərkibinin əhəmiyyətini göstərmək olan tələffüz vahidi kimi təyin edir, tərkib özü isə hər bir dildə fonemlərin uyğunlaşması qaydaları ilə şərtləndirilir”².

İngilis dilində *roast-back*, *house-krap*, *hiddening*, *rational* kimi sözlərdə heca sərhədi – fonem strukturu, morfoloji quruluş və tələffüzlə, yəni aydınlıq, səs səviyyəsi və nitq sürəti ilə təyin olunur. Torsuyev hesab edir ki, “hər bir dildə heca və hecalanma tarixən yaranmış tələffüz vərdişləri və fonetik quruluşla sıx bağlıdır.”³. İngilis dilində hecayaradıcı səslər həm saitlər, həm də sonantlar olur, bu da ingilis tələffüzü üçün tipikdir. İngilis sözlərində m, n, l sonantları hecada ən cingiltili səslərdir, buna görə də hecayaradıcıdırlar, məsələn: *har-den*, *ga-ble*, *fa-ble*, *stu-dent*. Bu sözlərdə son hecalar *dn*, *bl* və *dnt* səslərindən ibarətdirlər, harada ki, sonantlar onlara bitişən samitlərdən daha cingiltili olaraq nəticə etibarilə heca yaradırlar.

Üçüncü paragrafda Azərbaycan dilində heca və hecalanma prinsipləri tədqiq edilir. Azərbaycan dili qrammatik tipinə görə aqlütinativ və özünəməxsus hecalanma xüsusiyyətlərinə malikdir. Azərbaycan dilində müxtəlif tələffüz tipləri mövcuddur- kitab, danışiq, sadə və azad. Bu dildə heca və hecalanmanı araşdırarkən iki tələffüz tipini –tam və danışiq tipini nəzərdə tutmaq lazımdır. Nitqin tam tələffüz üslubunda hecaların və vurğuların dəqiq tələffüz olunması tələb olunur. Burada tonallığın və vurğuların dəyişməsi kimi təsadüfi fonetik proseslərin istifadəsi mümkün deyildir. Nitqin danışiq üslubu müəyyən azadlığı ilə fərqlənir. Burada müxtəlif fonetik proseslərin təsiri ola bilər. Dissertasiyada biz nitqin tam üslubuna istinad edirik.

¹ Бондарко Л.В. Звуковой строй современного русского языка. М.: Просвещение, 1977, с. 175.

² Лепская Н.И. О фонологической интерпретации слогаделения. (по данным афазии). М.: МГУ, 1968. с. 40.

³ Торсуев Г.П. Строение слога и аллофоны в английском языке (в сопоставлении с русским). М.: Наука, 1975, с. 175.

Heca sözün və söz formasının asan bölünə bilən hissəsidir. Sözün hissələrə bölünməsi sonantların (saitlərin və sonor samitlərin) köməyi ilə baş verir. Rus və ingilis dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində heca zirvədə olan saitin köməyi ilə yaranır. Azərbaycan dilində sonor samitlər çox nadir hallarda heca yaradırlar, bu da ancaq tələffüzün danışıq tipində mümkün ola bilər. Hecanın hansı səslə başlanmasından və qurtarmasından asılı olaraq bu tipləri təyin olunur: örtüsüz-açıq, örtüsüz-bağlı, örtüzüz-yarımbağlı, örtülü- açıq, örtülü-bağlı, örtülü-yarımbağlı¹.

Dissertasiyada heca probleminə müxtəlif baxışlar araşdırılır və əsl Azərbaycan və alınma sözlərin hecalanma prinsipləri işıqlandırılır.

İkinci fəsil üç paraqraftan ibarətdir.

Bu fəslin **birinci paraqrafında** rus dilində söz və söz formalarının heca strukturlarının xüsusiyyətləri araşdırılır. Sonorluq nəzəriyyəsinə görə sözün hecalara bölünməsi sərhəd səslərin nisbi sonorluğundan asılıdır. Ona görə də səslərin sonorluq nisbətində görə həm sait, həm də sonant hecanın zirvəsi ola bilər. Sonorluq nəzəriyyəsinə görə Rus dilində dörd tip hecaya rast gəlinir: 1) tam açıq: *a*; 2) tam bağlı: *poв*; 3) öndə örtülü: *da*; 4) sonda örtülü: *ad*;

Tam qapalı hecanın (bir və ya bir neşə samitlə başlayan ya qurtaran) aşağıdakı alttıpləri vardır (samit S hərfi ilə, sait Q hərfi ilə işarə olunmuşdur): 1) SQSS – *холм*, 2) SQSSS – *тембр*, 3) SSQS – *крик*, 4) SSSQS – *штраф*, 5) SSQSS – *тромб*, 6) SSQSSS – *спектр*, 7) SSSQSS – *шпинт*, 8) SQSSSS – *монстр*, 9) SSQSSSS – *удобств*, 10) SQS-*как*. Beləliklə, Rus dilində tam qapalı heca 10 struktur alttıplərlə təqdim olunmuşdur.

Öndə örtülü heca (samitlə başlayan saitle bitən) aşağıdakı 4 alttıpə malikdir: 1) SQ – *da*, 2) SSQ – *все*, 3) SSSQ – *мзда*, 4) SSSSQ – *встре(туть)*.

Sonda örtülü heca (saitlə başlayan və samitlə bitən) üç alttıpə malikdir: 1) QS – *ad*, 2) QSS – *акт*, 3) QSSS – *Омск*.

Samitlə saitle birliyi gurluq dalğası yaradır və hecaların ardıcılığı-gurluğun güclənməsi və zəifləməsi ardıcılığıdır. Bu anlayış üzərində qurulmuş hecalanma prinsipləri bunlardır: a) rus dilində hecaya bölünmənin ən sadə və mübahisəsiz halı sözün açıq hecalara bölünməsidir, yəni burada açıq hecaların yaranması tendensiyası mövcuddur; b) rus dilində istənilən

¹ Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1972, səh. 100-101; Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, səh. 246.

ilk olmayan heca ən az gurludan başlayaraq artan gurluluq prinsipi ilə qurulur; c) səslər öz gurluluğuna uyğun olaraq üç qrupa bölünür: ən gur – saitlər, orta – sonantlar və zəif gur- samitlər. Uyğun olaraq SQSSQ birləşməsində heca sərhədi samitlərin gurluğundan asılı olaraq müxtəlif yerlərdən keçir; a) SQ – S₁S₂Q, əgər birinci samit ikincidən daha az gurdursa bu halda açıq hecanın əmələ gəlməsinə meyl yaranır və artan gurluluq qanunu pozulmur: *мо-сты, су-кно, ко-злы*; b) SQS₁ – S₂Q, əgər birinci samit ikincidən daha gurdursa açıq hecanın yaranmasına artan gurluluq qanunu mane olur: *мар-ки, бан-ки, поль-зу*.

İki samitin QSSQ intervokal birliyi nəzəri olaraq ya sonrakı saitə keçə bilər (Q-SSQ), ya da iki heca arasında bölünə bilər. Lakin müşahidələr göstərir ki, samitlərin intervokal birliyi demək olar ki, həmişə sonrakı saitə bitişir, yəni açıq son olmayan hecaların yaranmasına gətirən Q-SSQ tipli hecalanma yer alır.

Uyğun olaraq rus dilində konkret sözlərdə hecalanma belə aparılır: *бочка, ла-ниа, кро-вля, ка-рман, мо-рской, ско-льзкий, то-пта* və s.

Sait və sonrakı samit arasındakı əlaqənin nöqtəyi-nəzərindən qapalı heca elə hecadır ki, burada bu əlaqə özünü daha güclü biruzə verir: saitdən samitə keçid kiçik vaxt intervalı ərzində əhəmiyyətli dəyişkənliklə xarakterizə olunur¹. Keçid sahələrinin analizi göstərir ki, samitlərin intervokal birliyi qapalı heca yaratmır. Onlar həmişə sonrakı saitlə bir hecaya daxil olurlar

İkinci paraqrafda ingilis dilində sözlərin və söz formalarının heca strukturlarının səciyyəsi verilir. İngilis dilində rus dilində olduğu kimi hecanın dörd tipi vardır: 1) bir saitdən ibarət olan açıq heca: *I, a-(bout)*; 2) samitlər arasında saitdən ibarət olan qapalı heca: *map, string, fix*; 3) bir və ya bir neçə samitlə başlayan öndə qapalı heca: *fee, free, slash*; 4) bir və ya bir neçə son samitlərdən ibarət olan sonu qapalı heca: *in, art, etc*. Bir saitdən ibarət olan açıq hecanın alttıpləri yoxdur. Qalan üç tip hecanın bir neçə alttıpi vardır.

Tədqiqatda ingilis dilində heca strukturunun aşağıdakı tipləri araşdırılır: 1) hecanın əvvəlində samitlər və onların saitlərlə birliyi: (*poach, poor, dad, book, say, loud*); 2) hecanın əvvəlində iki samitin birliyi: (*speak, twice, smoke, snow, trust*); 3) hecanın əvvəlində iki samitin saitlə birliyi:

¹ Гасанов А.А. Русский слог. Баку: Мугарджим, 1998, с. 56; Князев С.В., Пожарицкая С.К. Современный русский литературный язык. Фонетика, орфоэпия, графика, орфография. М.: академический проект. 2012, с. 29.

(*pso-riasis, pseu-donym, psy-chic*); 4) üç samitin hecanın əvvəlində birliyi: (*splice, spread, struck, scle-ro-tic, script*); 5) hecada son samitin saitlərlə birliyi: (*some, long, clap, chair, li-cen-tiate*); 6) ayrıca heca yaratmayan son iki samitin birliyi: (*a-bridged, pushed, lived, o-range, begged, lived*); 7) saitlərdən sonra gələn hecayaradıcı olmayan samitlərin birliyi: (*depth, ribbed, breadth, width, huts, puts, routs*); 8) ayrıca heca yaratmayan üç son samitin birliyi: (*a-depts, eights, wids, parks, wasp*); 9) son üç heca yaratmayan samitlərin öncəki saitlərlə birliyi: (*depths, lapsed, breadths, taxed, boxed, crofts*); 10) ayrıca heca yaranan iki son samitin birliyi: (*hadn, hasn, fo-reign, ac-ti-vism, burl*); 11) ayrıca heca yaranan üç son samitin birliyi: (*pa-tterns, a-ccidents, a-bsents, a-ccepts, in-ccepts*); 12) ayrıca heca yaranan dörd son samitin birliyi (*re-pents* ['rɜ:p(ə)nts], *la-tents* ['leit(ə)nts], *a-cci-dents*['æksid(ə)nts]; 13) ayrıca heca yaranan beş son samitin birliyi: (*e-mi-grants* ['emi-grnts], *min-strels* ['mɪn-strls], *mer-chants* ['mɜ:tʃ(ə)nts]).

Bütün bu müxtəlif struktur növlərində hecanın nüvəsi olaraq sait çıxış edir. Hecanın ancaq samitlərdən ibarət olması da ingilis dili üçün xarakterikdir. Belə hallarda hecanın nüvəsi kimi sonant çıxış edir. Sonant küylü samitin arxasınca gəldiyi və hecada sonuncu olduğu, və ya küylü samitlə bitdiyi halda hecayaradıcı olur: CS – (*ri*) – *tn written*; CSC – (*lai*)-*sns / license*; CCSCC – (*en*) – *trnts / entrants*. İngilis dilində söz birdən səkkizə qədər hecadan ibarət ola bilər.

Sadalanın alttıplər müasir ingilis dilinin fonetik sisteminin daimi və davamlı xüsusi struktur vahidləridir.

Bu heca strukturlarının variativ konstitutiv özəlliyi, təbii ki, onların fonem tərkibidir. Samitlər və samitlər qrupunun saitlərlə mümkün birləşmələrinin sayı çox böyükdür, lakin bu say sözün tarixən yaranmış fonetik strukturu ilə məhdudlaşır. “İngilis hecası üçün hecanın birinci hissəsinin artikulyasiya fazası zamanı sonrakı səsin artikulyasiyasına hazırlıq xarakterikdir. Bu hazırlıq başqa səs qruplarına da sirayət edə bilər.”¹ Beləliklə, bir heca daxilindəki səslər öz artikulyasiya fazaları ilə hecaların sərhədindəki səslərə nisbətən daha sıx bağlıdırlar. Bununla da hecanın artikulyar quruluşu və fonem tərkibi (uyğun allofonlarla ifadə olunmuş) davamlı quruluşdur.

¹ Кулешов В.В., Мишен А.Б. Сопоставление артикуляционных баз английского и русского языков и фонетическая интерференция. М.: МГУ, 1987, с. 64.

Üçüncü paraqrafda Azərbaycan dilinin söz və söz formalarının heca strukturları araşdırılır. Alınma leksikanı nəzərə almasaq, rus və ingilis dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində başqa türk dillərində olduğu kimi, heca strukturu altı əsas tip (iki açıq və dörd qapalı heca) arasında dəyişir. Azərbaycan dilində tam danışiq üslubunda rus dilində olduğu kimi hecayaradıcı səs kimi hecayaratmayıcı olmayan saıtləri hesab etmək lazımdır. Uyğun olaraq, Azərbaycan dilinin sözlərində hecaların sayı rahat təyin edilir: hecaların sayı saıtlərin sayına bərabərdir. Hecalar arasındakı sərhəd isə həm hecayaradıcı səsdən sonra (açıq hecalarda), həm də hecayaratmayıcı səsdən (qapalı hecalarda) keçə bilər.

Azərbaycan dilində bir hecadan ibarət kök morfemlərinin heca strukturlarının bu kimi modifikasiyaları vardır: 1) Q- *a-təş, a-ra-ba, i-di, o, e-zam*; 2) S + Q- *nə, de - mək, ye - mək, bu, su, yu-maq*; 3) Q+ S – *ot, əl, iz, ad*; 4) S + Q + S *baş, qış, kim, sol-maz*; 5) Q+ S + S – *alt, arx, üst, art-maq, ört-mək*; 6) S + Q + S + S – *qurd, dörd, qırx, çirk, dart-maq, dürt-mə*. Azərbaycan dilinin türk mənşəli sözlərində S + S + Q или S + S + Q + S tipli hecalara rast gəlinmir. Lakin dilin söz tərkibinin inkişafı və zənginləşməsi nəticəsində sözün ön hecasında iki və daha çox samitin birliyinə rast gəlmək mümkündür: *trest, proses, sxem, professor, plan, klub, klub, drap* və s. Xalis Azərbaycan sadə kök sözlərinin əksər hissəsi heca strukturunun dördüncü (S + Q + S) və cüzi hissəsi üçüncü tipinə (Q + S) aiddir. S + Q + S tipli kök strukturunun qədimliyinə şübhə etsək də, üç elementdən ibarət verilən kompleks tipin hecanın üçfazlı quruluşuna: güclənmə, zirvə və zəifləməsi kimi akustik təbiətinə daha uyğun gəlməsi şübhə doğurmur.¹ Samitin öncəki saıtlə bağılılığı sonrakına nisbətən zəif olduğu üçün saıtlər arasında olan samit sonrakı hecaya keçir, məsələn: *başım, ye-nə*. Samitlərin sözün ortasında toplaşması zamanı öncəki saıtlə ancaq bir samit birləşir, bu da tipik türk köklərinin strukturuna tam uyğun gəlir, məsələn: *üs-tü, üst-də*.

Dissertasiyada heca strukturunun aşağıdakı tipləri araşdırılır: 1) saıt və samitdən ibarət ön heca (*as-tar, ox-şar, ol-maz, ev-dar, ey-ham*); 2) samit və saıtdən ibarət ön heca (*ba-ba, beş, bə-bir, fa-si-lə*), həmçinin samit+saıt+samit –dən ibarət ön heca (*fev-ral, fun-da-ment, fü-sun-kar*); 3) samit+samit+saıt-dən ibarət ön heca (*dra-ma, dru-ji-na,, kre-dit*); 4) üç samit və saıtdən ibarət ön heca (*stress, struk-tur, şplint*); 5) hecada sa-

¹ Алекперов А.К. Фонетика // Грамматика азербайджанского языка. Баку, ЭЛМ, 1971, с. 27.

mitlərin intervokal birliyi (*Ab-bas, ab-yeşik, ka-mi-kad-ze, gəc-pa-paq, uc-cuq, üç-va-lent-li*); 6) hecada samitlərin üçüzlü birliyi (*cəhd-siz, çə-ləng-va-ri, dörd-kün-clü*); 7) hecada samitlərin dördüzlü birliyi (*qanq-ster, trans-lya-si-ya, trans-plan-ta-si-ya*); 8) hecada samitlərin beşüzlü birliyi (*lands-knext, anqs-trem*); 9) hecanın sonunda saitlər (*ba-ba, mə-na-fe, ba-da-mı*); 10) son hecada samitlərin üçüzlü və dördüzlü birliyi (*ma-gistr-siz, spektr-siz*) və s.

Dissertasiyada heca strukturlarının hər bir tipi sistem qarşılışdırılması bazasında müfəssəl analiz olunur. Sinharmonizm prinsipləri işıqlandırılır ki, Azərbaycan sözü kökdən və affiksəl morfemlərdən ibarətdir və onun səs tərkibi bir qayda olaraq “yumşaq” (palatallıq) və “möhkəm” (velyarlıq) nöqteyi-nəzərdən bircinsli olur. Sadə kök morfeimdə samitlər hecanın saitinə uyğunlaşırlar (*süd-çü-lə-ri-miz, öz-gə-lər*), affikslər isə ön və ya arxa cərgənin saitləri ilə bir neçə variantda çıxış edərək kökə uyğunlaşırlar: (*baş-qa-la-ri, baş-çı-la-ri-miz*). Hər sonrakı hecanın əvvəlki hecaya assimilyativ uyğunlaşması nəticəsində söz ümumilikdə “möhkəm” və ya “yumşaq” çalar kəsb edir.

Azərbaycan dilində sözlərin zəifləməsi (reduksiya) və düşməsi (eliziya) hadisəsi yer alır. Sonorlar arasında olan vurğudan əvvəlki və ümumiyyətlə vurğusuz dar saitlərin düşməsi nisbətən geniş yayılmışdır. Dar saitlərin düşməsi adətən axırıncıdan əvvəlki, uyğun olaraq, vurğudan əvvəlki hecada baş verir, məsələn: *bo-yun - boy-nu, o-ğul - oğ-lu, si-nif - sin-fi, ze-hin - zeh-ni*.

Azərbaycan dilində hecalanmanın fərqləndirici cəhəti birincidən sonrakı hecaların örtülü olmasıdır. Azərbaycan dilinin öz sözlərində hecalanma örtülü-qapalı hecalar prinsipi ilə gedir. Ona görə də Azərbaycan dilinin öz sözlərində örtüsüz hecalara ancaq sözün əvvəlində rast gəlinir. Başqa fonetik mövqelərdə onlara rast gəlinmir. Bəzi alınma sözlərdə sözün içində açıq hecalara rast gəlinə bilər.

Nəticədə dissertasiyanın yekunları və xülasələr verilir. Tədqiqatın nəticələri bunlardır:

1. Həm ingilis, həm də rus dilində hecanın mümkün dörd tipinə, yəni açıq, qapalı, örtülü-açıq və örtülü-qapalı tiplərinə rast gəlinir. Azərbaycan dilində isə hecanın altı tipinə rast gəlinir. Bununla yanaşı ingilis dilində hecanın 22, rus dilində 19, Azərbaycan dilində isə 25 struktur altıtipi aşkar edilir.

2. Üst-üstə düşən heca strukturları bunlardır: 1) Q, 2) SQS, 3) SQSS, 4) SQSSS, 5) SSQS, 6) SSSQS, 7) SSQSS, 8) SSQSSS, 9) SSSQSS,

10) SQSSSS, 11) SSQSSSS, 12) SQ, 13) SSQ, 14) SSSQ, 15) QS, 16) QSS, 17) QSSS.

3. İngilis, rus və Azərbaycan dillərində sözlərin heca strukturunun artikulyator-əşitmə təhlili hecalanma prinsiplərinin və vasitələrinin eyni olduğunu göstərmişdir. Tənha intervokal samit sonrakı saitə aiddir. Samitlərin intervokal birliyi sözün əvvəlində işlənirsə, sonradan gələn saitlərlə birlikdə heca yaradır.

4. Adətən, dillərdə hecanın samitlər toplusu ilə ağırlaşmasından qaçma tendensiyası müşahidə olunur, buna görə də iki və ya daha artıq samitin intervokal birliyi bu samitlərin sözün əvvəlində və sonunda istifadəsi ilə ziddiyyət təşkil etmədiyi halda heca sərhədi ilə bölünə bilər. Həmçinin hecabölmədə müxtəlif variativlik mümkündür.

5. Hər üç dildə hecalanma morfemlərə bölünməyə tabe olmasa da, sözün morfoloji quruluşunun hecalanmaya təsiri müşahidə olunur. Bu təsir ingilis dilində hecanın prefiksial yaranmasında xüsusilə hiss olunur ki, bu da ingilis orfoqrafiyasının özəllikləri ilə izah olunur.

Dissertasiyanın əsas müddələri aşağıda qeyd olunan məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. К типологии слога и слогаделения в современном английском, русском и азербайджанском языках // BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2008, N3, s.96-100

2. К типологии слоговых структур русском, английском и азербайджанском языках. // Elmi axtarışlar. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu. Nurlan, 2010, N2, s. 33-36

3. Основные вопросы фонетической структуры слога в английском, русском и азербайджанском языках. // Elmi xəbərlər. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti. Mütərcim, 2010, N5, s. 185-189

4. Типологические особенности слогаделения в русском, английском и азербайджанском языках. // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, III Beynəlxalq elmi konfrans, 2-5 may 2012-ci il, Bakı, s.301-303

5. Типология фонетической структуры слога в русском, английском и азербайджанском языках // Язык, культура, этикет в современном полиэтническом пространстве. Международная научная конференция, 29-30 июня 2012 года, Нальчик, с. 304-307

6. Начальные сочетания согласных в фонетической структуре слога русского, английского и азербайджанского языков // Хабаршы вестник, Серия филологические науки. Алма-Аты: Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2012, №1, с. 25-27

7. Типологическая характеристика слоговых структур в русском, английском и азербайджанском языках // Вестник, Серия Филология. Москва: Московский Городской Педагогический Университет, 2013, 1. (11), с. 119-123

8. Конечные сочетания согласных в фонетической структуре слога в русском, английском и азербайджанском языках. // Elmi əsərlər. Bakı: Azərbaycan respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu, 2013, №1, s. 78-81

9. Влияние сингармонизма на слоговые структуры в азербайджанском языке. // Elmi xəbərlər. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Mütərcim, 2013, №4, s. 179-183

10. Типологический анализ структуры слога в русском, английском и азербайджанском языках. // Filologiya məsələləri. Bakı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elm və Təhsil, 2015, №3, s. 217-223.

11. Типологические принципы описания структуры слога в русском, английском и азербайджанском языках. // BSU, Tağıyev oxuları, Bakı, 2015, N1, s. 82-86

**TYOLOGY OF SYLLABIC STRUCTURE IN ENGLISH,
RUSSIAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES**

Summary

The dissertation deals with the defining and revealing the specific points of the linguistic nature of prosodic units in Russian, English and Azerbaijani languages. Thesis consists of an introduction, two chapters (three paragraphs in each chapter), a conclusion and the list of references.

The introduction focuses on reasoning the actuality of the theme, determining aims, purposes and methods, disclosing the scientific novelty, theoretical and practical significance of the work and presenting the main points which are developed in the thesis.

The first chapter of the dissertation is entitled "Theoretical elements of studies the syllable structure in Russian, English and Azerbaijani languages" and consists of three paragraphs. One of the most important units of the sound structure of language is the syllable. Syllable is the minimum unit of pronunciation, which the shortest interval can distinguished while analysing the speech articulation movements. The thesis analyzes various theories which explain the essence of style and hyphenation. In the first paragraph we consider the problem of style and highlight the principles of hyphenation in Russian. In the second paragraph we study the question of syllabic structure and principles of hyphenation in English. In the third paragraph we investigate the syllable, and highlight the principles of hyphenation in the Azerbaijani language.

The second chapter is entitled "The structure of syllables in words and their forms of Russian, English and Azerbaijani languages" in a broad aspect are used to study the structural features of syllables in words and their forms of Russian language. This chapter also describes the syllabic structure of words and forms of English, as well as the parallel researches conducted according principles to the description of the structure of syllables in the words and their forms of Azerbaijani language.

The basic results of the research work are summarized in the conclusion of the dissertation.

